

շիրիմներովը, եւ Ռուսաց տերութիւնը մասնաւոր հոգ ունի վրան որ լաւ պահուի՝ չաւրուի: — Թաքարաց ժամանակը երեքհարիւր տնուորի չափ Հայ կայ եղեր այս քաղաքիս մէջ, իսկ հիմա քսան տնուորէն աւելի չեն:

Առ այժմ այսչափ համառօտ տեղեկութիւն մը

միայն տուինք արեւելեան պատերազմին գլխաւոր տեսարանին վրայ. աւելի ընդարձակին փափաքողները կրնան կարդալ բարեյիշատակ Բժշկեան Հ. Մինաս վարդապետին ճանապարհորդութիւնն ի Լեհաստան եւ ի Ռուսաստան:

Գ. ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԴԿԱՆ.

ՅՐԱՆՔԻՆ. (Շարայարութիւն.)

Ծնողք իրենց զաւակացը ինչ ժառանգութիւն որ կրնան բողուլ՝ անոնց մէջ ամենէն պատուականը իրենց բարի բարի բնաւորութիւններն ու յատկութիւններն են. իրենց առողջութիւնը, խելքը, բարեպաշտութիւնը, առաքինութիւնը: Ֆրանքիւնին բարեբաղդութիւնն էր որ առողջ, աշխատասէր, խելացի եւ առաքինի ծնողաց որդի գտնուեցաւ: Հայրը մինչեւ ութսունուինը տարի ապրեցաւ, մայրը ութսունուչորս. եւ ինքն անոնցմէ սորվեցաւ ամեն բանին վերջը մտմտալու եւ ամեն բանէ խելք սորվելուն արհեստը: Բնութեամբ կրակոտ ու կրքոտ էր, եւ սակայն մեկը չէ եղած որ անոր պէս ինքիւ վրայ տիրել սորված ըլլայ: Այս բանիս համար վեց տարեկան ատենը այնպիսի խրատ մը լսեց որ բոլոր կենացը մէջ մտքէն չելաւ: Տօնի օր մը գրպանը քիչ մը ստակ դրած՝ դուրս ելաւ որ քանի մը խաղալիք գնէ. ճամբուն վրայ պզտիկ տղայ մը պատահեցաւ իրեն որ ձեռքը սուլիկ (ըսլըզ) մը ուներ ու փչելով կը զուարճանար: Ֆրանքիւն գմայեցաւ այն գործիքին սուր ու վառվռուն ձայնին. բոլոր ունեցած ստակը տուաւ, գնեց սուլիկն ու մեկէն տուն դարձաւ, սկսաւ փչել ու փչել, տնեցուց գլուխը ճարեցընել: Հարցուցին իրեն եղբայրները, քոյրերը, ազգականները քե՛ « Բանի՞ով առիք այդ անտանելի խաղալիքը. » պատասխան տուաւ քե՛ « Ունեցած ստակս բոլոր տուի: — Ափսոս քեզի, ըսին ամենքը մեկ բերան. այնչափ ստրկով տասը հատ այդպիսի սուլիկներ սրինգներ կրնայիր գնել, եւ ուրիշ այս այն աղուոր աղուոր խաղալիքները: » Այն ատեն մտմտութեամբ առաւ գինքը, զոջացաւ ըրածին, ու ալ սուլիկէն համ չառաւ. անկէց ետքը միտքը դրաւ որ երբ սաստիկ կերպով բանի մը փափաքիմ, առաջ հասկընամ քե՛ ինչ չարժէ, որպէս զի՝ սուլիկը գնելուս պէս՝ նորէն

չցալիմ: Եւ այս առաջադրութեանը վրայ մինչեւ ի մահը հաստատ կեցած՝ ինչ բանի ալ ետեւէ իյնալ ուզէր՝ կըսէր ինքնիրեն. « Սուլիկին շատ զինչ տանք: »

Տասը տարեկան եղած ատենէն սկսաւ հօրը գործարանին մէջ ճրագ բափելու աշխատիլ. բայց այն արհեստէն համ մը չէր աւներ, վասն զի իր արբուն մտածութեամբը կուգէր անդադար նոր բան ընել, նոր բան տեսնել, նոր նոր բաներ սորվիլ. ասոր համար նաւաւարութեան վիճակը շատ փափաքելի բան երեցաւ իրեն: Հայրը զինքը այս մտքէն դարձընելու համար ուրիշ շատ մը արհեստներու դրաւ, այս ինքնհիւսան, որմնադրի, ապակագործի, ճախարակագործի եւ ուրիշ այսպիսի ձեռագործներու քով. տղան ալ շատ բան սորվեցաւ անոնց ամենէն, ու խելքը սրուեցաւ, ձեռքն ալ գործիք բանեցընելու վարժեցաւ. բայց այնչափին ալ զոհ չէր: Վերջապէս վիճակ մը գտաւ իրեն որ սրտին ուզածն էր: Կարդալու վրայ խիստ մեծ սէր ուներ. հօրը ունեցած գրքերը բոլոր կարդաց, անոնց մէջ ալ Պլուտարքոսն ու Ռոպինսոնը իր մտքին ու բաղձանացը շատ յարմար եկան. անկէց ետքը ինքն ալ ունեցած քիչ մը ստակը գրքեր գնելու տուաւ: Հայրն ալ այս տեսնելով, նաւաւարութեան փափաքէն ալ զինքը բոլորովին պաղեցընելու մտքով, առաւ գինքը 1718ին տպագիր ըրաւ իր Յակոբ որդւոյն քով, այսու դաշամբ որ ուրը տարի կերակուրը այն տայ Բենիամինին, եւ իններորդ տարին գործաւորի վարձատրութիւն ալ կապէ:

Ֆրանքիւն քիչ ատենէն շատ վարպետ եղաւ՝ բնական ճարտարութեամբն ու անխոնջ աշխատութեամբը: Յորեկը կաշխատէր, ու զիշերուան մեկ մասը գիրք կարդալով ու բան սովորելով կան-

ցըներ : քերականութենէն ու բուսականութենէն մինչեւ երկրաչափութիւնը՝ փիլիսոփայութիւնն ու նաուդղութեան սկզբունքը այն միջոցին սովորեցաւ, եւ իր միտքը կրեցելու եւ լուսաւորելու համար՝ ինքզինքը շատ զուարճութիւններէ գրկեց : Հին գրքի մը մէջ կարդացեր էր քէ կենդանեաց միան ուտելը անգութ ու վնասակար սովորութիւն մըն է. այս խօսքը յարմար եկաւ մտքին, առաջարկեց եղբօրն որ կերակրին տեղը ստակ տայ իրեն. այն ստրկին կիսովը ապուր մը կեփեր իր ձեռօքը, հետն ալ հաց ու պտուղ կուտէր՝ ոտքի վրայ կեցած, եւ վրայէն պարզ ջուր կըխըմէր, աւելցած ստրկովը գիրք կը գնէր ու կերակրի ժամանակէն վաստակած միջոցները զանոնք կարդալով կանցըներ :

Մեծ փափաքանօք կարդաց Լոքին, Էտիսընին ու Քսենոփոնին գրուածքներէն մեկքանին. Լոքի խօսքերովը իր մտածութիւնը սրեց, Էտիսընին կարդացմունքովը գրուածքին ոճը շտկեց, Քսենոփոնին Սոկրատայ վրայ գրածներովն ալ տրամաբանական ձեռնարկութեան վարժեցաւ : Դժբաղդութեամբ քանի մը այնպիսի գրքեր ալ ընկան ձեռքն որ անոնց խօսքերովը միտքը պղտորեցաւ քիչ մը ատեն քրիստոնէական կրօնին ճշմարտութեանցը վրայ : Մտքին պղտորութենէն վարքն ալ բուլցաւ, եւ այն միջոցին էր որ երեք չորս սխալմունք ըրաւ՝ սրբագրելու արժանի, ինչպէս ինքն ալ կըսէ :

Առաջին սխալմունքն այս էր որ եղբօրը հաւատարիմ մնալու պարտքէն պակսեցաւ : Վասն զի անոր տպարանը տպուող լրագրին մէջ՝ առաջ ծածուկ՝ ետքը յայտնի այնպիսի յօդուածներ գրեց որ պատճառ եղաւ եղբօրը մեկ ամիս բանտ դրուելուն եւ լրագրին խափանուելուն : Անկեց ետքը ուրիշ անհամաձայնութիւններ ալ եղան երկու եղբարց մէջ, եւ իրարմէ բաժնուցան :

Ֆրանքլին այն սխալանացը վրայ ուրիշ մըն ալ տեսցուց իր ընտանեացը դէմ, եւ 1723ին առանց անոնց խմացընելու նաւ մտաւ, գնաց Պոսթոնէն՝ Նոր Եօրք քաղաքը : Այն ճամբորդութեանը մէջ օր մը նաւավարները ձուկ բռներ՝ եփելու կըպատրաստէին. նայեցաւ որ խոշոր ձկներուն փորուն մէջ մանր ձկներ կան. Ֆրանքլին դարձաւ, « Ասանկ հմ, ըսաւ. ուրեմն երէ դուք իրար կըկլկէք, մարդս ալ ինչո՞ւ զձեզ պիտի չուտէ : » Եւ որովհետեւ արդէն ինքը ձուկ ուտել շատ կըսիրէր, այն ատենէն խոտեղենով միայն ապրիլը մեկդի դրաւ, ու սկսաւ քէ ձուկ ուտել եւ քէ ուրիշ մտեղէն :

Նոր Եօրքին մէջ աշխատանք չգտաւ իրեն, վասն զի տպագրութեան արհեստը հոն ալ դեռ շատ ծաղկած չէր. միտքը դրաւ որ Փիլադելփիա երբայ : Ճամբան փոքորկի հանդիպեցաւ, անօրութիւն քաշեց, ջերմէ բռնուեցաւ, ու այնպէս խեղճ վիճակի մը մէջ եւ պատուտած ու աղտոտ հագուստով քաղաքը մտաւ որ զինքը տեսնողը ամենեւին չէր կրնար կարծել քէ ատեն պիտի գայ որ այն ողորմելի պատանին նոյն քաղաքին կողմանէ դեսպան պիտի դրկուի Լոնտրա, եւ բոլոր տէրութեանը երեսփոխան պիտի ընտրուի Միացեալ Նահանգաց խորհրդարանին մէջ :

Հոն մեկ խեղճ տպարան մը մտաւ Ֆրանքլին, եւ իր ճարտարութեամբը՝ բարի վարքովն ու խելացի կերպերովը այնչափ անուն հանեց որ Փենսիլվանիոյ նահանգապետը ուզեց զինքը բոլոր նահանգի տպագրապետ ընել : Ուրախացաւ Ֆրանքլին, նահանգապետին յանձնարարութեամբը դարձաւ Պոսթոն, եւ որովհետեւ գրպանն ալ լեցուն էր՝ համարձակ երեւցաւ իր ընտանեաց աչքին, որ ուրախութեամբ ընդունեցան զինքը : Բայց ծերունի հայրը նահանգապետին առաջարկութեանը չհաւնեցաւ. խոհեմութիւն չէր կարծեր անոր ըրածն որ հօրը տնէն առանց հրամանի ելլող զնացող տասներորդ տարեկան տղու մը վրայ այնչափ վստահութիւն կըցուցըներ. ուստի քէ ասոր համար՝ եւ քէ տպարան բանալու չափ ստակ չունենալուն պատճառաւ՝ չէ ըսաւ կեցաւ :

Իրաւունք ունէր ծերունին իր որդւոյն խոհեմութեանը վրայ չլքստանելու. վասն զի նոյն ատենը Ֆրանքլին երկրորդ սխալմունք մըն ալ ըրաւ որ առաջինէն քերելու ալ երեւնայ նէ՝ հետեւանքն աւելի ծանր կրնար ըլլալ : Բարեկամին մեկը ուրը հարկը քառասուն ֆրանք առնելիք ունենալով Փիլադելփիոյ մէջ մեկէ մը, աղաչեր էր Ֆրանքլինին որ այն ստակը առնէ, իր քովը աւանդ պահէ. անիկայ ալ գնաց առաւ, ու ամբողջ անաբատ պահելու տեղը՝ տկարացաւ, խորեց այն ստրկէն որ իր երկու բարեկամացը օգնութիւն ընէ : Այն բարեկամներն ալ իրեն հասակակից, խելացի՝ բայց պարապորդ, մեծամեծ բաներ մտածող՝ բայց գրպանին ձակ երիտասարդներ էին : Աղէկ որ ստրկին տէրը ուշ ուզեց այն աւանդը. որով Ֆրանքլին ալ ատեն ունեցաւ անոր պակասը լեցընելու, բայց ինչ տառապանօք, որչափ նեղութեամբ, եւ քանի անգամ զոջալով ըրածին :

Երբոր Ֆրանքլին պարապ ձեռքով դարձաւ Փիլադելփիա, նահանգապետն իր դիտաւորութենէն ետ չկենալով՝ խօսք տուաւ անոր որ իր ստրկովը

բանայ տայ տպարանը. եւ պետք եղած գործիքները գնա դուն Լոնտրային անձամբ գնէ, եւ քեզի յանձնարարական րոյքեր կուտամ ըսաւ՝ որ հոն մինչեւ 2500 ֆրանք գտնես : Բայց Ֆրանքլին Լոնտրա հասաւ չհասաւ, հասկըցաւ որ նահանգապետին մեծաբանութիւններէն խարուեր է. վասն զի խոստացած յանձնարարականները եւ ստակը չէր խրկած : Պետք եղաւ որ տասներուրը ամիս տպարանի մը մէջ հասարակ գործաւորի պէս աշխատի. եւ որովհետեւ իր ընկերներէն աւելի սակաւ ապետ, չարքաշ, աշխատասեր ու նախաճգակ էր, ստակը ոչ երբեք պակասեցաւ. այնպէս որ քեպետ ինքը պարզ ջուր կը խրմէր, բայց շատ անգամ իր ընկերներուն գարեջուր խմելով ըրած պարտքերուն հատուցմանը երաշխաւոր կըլլար : Անկեց ի գատ՝ իր երկու պարապորդ երիտասարդ ընկերներէն մէկը Լոնտրայի մօտ գեղի մը մէջ խեղճութեամբ վարժապետութիւն ընելուն, Ֆրանքլին անոր վրայ ալ շատ ստակ անցուց, եւ անիկայ այլեւայլ պատճառներով հետը աւրը-

ւեցաւ ու փոխ առած ստակները չդարձուց իրեն :

Այն ատեն Ֆրանքլինին աչքը բացուեցաւ. հասկըցաւ քէ ճրջափ սխալեր է քրիստոնէական պարտքերուն մէջ քույնալովը, որով ետեւէ ետեւ այնչափ պակասութեանց մէջ ընկաւ. ուստի « Ինչպէս որ պետք էր հասկըցայ, կըսէ ինքը, քէ մարդկանց հետ վարուելու ատեն մարդս պետք է ըլլայ ճշմարտախօս, անկեղծ եւ արդար, որպէս զի կարենայ երջանկութեամբ ապրիլ. եւ գրով դիտաւորութիւն դրի ու խօսք տուի ինքնիրենս որ մինչեւ ի մահս ջանամ այս երեք հարկաւոր առաքինութիւններէն չհեռանալ : » Տասներկը տարեկան էր այս առաջադրութիւնն ըրած ատենը, եւ մինչեւ ուրսունըջորս տարին վրան հաստատ կեցաւ. հետ զհետէ բոլոր այն սխալանացը դարման ըրաւ, ու մէյմըն ալ անոնց մէջ չընկաւ. եւ ոչ միայն իր պարտքերը ինչպէս որ պետք է կատարեց, այլ եւ շատ առաքինութիւններ վաստրկեցաւ :

Եւ քէ ինչպէս հասաւ փափաքանացը՝ յաջորդ ամսատետրին մէջ կը տեսնենք :

Գ. ՀԱՅԿԱՋԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

ՀԱՅԿԱՋՈՒՆԻՔ ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԳԻ ԳԱՐՈՒՄ :

(Շարայարութիւն :)

Ջդաւանութենէն հաւատոյ Հայաստանեայց եւ զյեղանակէ վարդապետութեան եւս ոչ աւելի ինչ հմտութիւն է առ Երոպացիս, այլ մանաւանդ անստուգութիւն եւ անգիտութիւն բազում : Անա Պ. Ուպիչինի, ի Նամականին գճաճկաստանէ¹, զորս դեռ եւս ի լոյս ընծայեաց, ի դասակարգել անդ զազգս բնակեալս յօսմանեան պետութեան, խառն յիշատակէ զՀայս եւ զՅոյնս իբրեւ դաւանակիցս, եւտիքական հերձուածոյն հետեւողս զնոսին ասելով. եւ ոչ ապաքէն զհուր եւ զշուր դիւրագոյն իցէ

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.)

Les croyances religieuses des Arméniens, la forme du dogme chrétien qu'ils ont adoptée, ne sont pas mieux comprises et ont toujours été exposées d'une manière inexacte. L'auteur récent des *Lettres sur la Turquie*¹, M. Ubicini, dans sa classification des populations de l'empire ottoman, associant deux éléments aussi disparates, aussi inconciliables que le feu et l'eau, n'a-t-il pas confondu les Arméniens et les Grecs dans une même communion, professant ce qu'il appelle le schisme d'Eutychès ? Double erreur, puisque

¹ Տպ. Բ. էջ 25, ի Փարիզ, 1853 : — Մատենագիրք Հայոց որ ի հինն եւ ի նորունս՝ առ հասարակ վկայեն զի ազգայինն իւրեանց եկեղեցի դատապարտեալ է ցանգ զետիքս : Բանք նոցին հաւաքեալ գտանին ի գիրսն որ կոչի « Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, աշխատասիրութեամբ Մանրայ վարժապետի : » Այս

¹ Deuxième édition, p. 25, Paris, 1853. — Les auteurs arméniens de tous les temps sont unanimes pour attester que leur église nationale et officielle a toujours condamné Eutychès. Les passages de ces auteurs ont été rassemblés dans un ouvrage intitulé : *Exercice de la foi chrétienne suivant la doctrine de l'Eglise orthodoxe d'Arménie*, par M. le professeur Mes-